

Den ortodokse kirke og dens liturgi

af Holger Villadsen

Foredraget blev holdt den 7. februar 2007 i Sædden Kirke i Esbjerg. Det var led i en foredragsserie i Sydvestjysk Folkeuniversitet om »Kristne menigheder på Europas tærskel«. I foredraget indgik der nogle musikindslag, som man må nøjes med at tænke sig til i denne skriftlige version af foredraget. Manuskriptet er derfor let redigere marts 2009, men den oprindelige karakter af mundtligt foredrag er der ikke ændret på.

Indhold

Indledning	1
Introitus med musikeksempel	3
Kommentarer til musikeksempel	3
Tyrkiet i dag	4
Ortodokse kirker	6
Ortodoks gudstjeneste generelt	8
Første hoveddel: Ordet	11
Anden hoveddel: Nadver	13
Bilag: Oversigt over ortodoks liturgi	15

Indledning

Da Johan Vatke i efteråret 2006 lavede en aftale med mig om en forelæsning om den ortodokse kirke, lovede jeg også at lave en lille foromtale af, hvad jeg havde tænkt mig at sige noget om. Og denne foromtale kunne jeg måske passende indlede med, selv om det faktiske foredrag i et vist omfang har fået nogle andre vinklinger, end jeg havde planlagt dengang. Der er ikke tale om et foredrag, som jeg rejser rundt med, men et foredrag som er skrevet til denne lejlighed og på bestilling. Hovedtitlen på foredraget blev: Den ortodokse kirke og dens liturgi. Og det holder jeg fast ved. Og undertitlen, som jeg ikke holder helt så meget fast i, blev:

I løbet af oldkirken udviklede der sig en inddeling af kirken i fem patriarkater: Rom, Alexandria, Antiokia, Konstantinopel og Jerusalem. Heraf lå kun et i det nuværende Europa, og det vægtmæssige centrum lå i øst. Den senere udvikling, både den indre kirkelige udvikling og Islams opståen, gjorde Konstantinopel til det kirkelige centrum i øst, i den byzantinske kirke. I foredraget vil der blive givet et historisk overblik over udviklingen af den byzantinske kirke, og hvordan den blev forandret fra en kejserlig rigskirke til en ortodoks mindretalskirke i Lilleasien. Endvidere vil der blive givet en indføring i ortodoks liturgi, herunder især Chrysostomos-liturgien.

Den fælles titel på forelæsningerne er »Kristne menigheder på Europas tærskel«. Og forelæsningsrækken skal til dels fungere som optakt til en studietur til Istanbul og det vestlige Tyrkiet.

Set i forhold til os, ligger Tyrkiet på kanten af Europa – på Europas tærskel. Og det er i færd med at blive debatteret, om Tyrkiet skal optages i EU, og om det vil sprænge den europæiske identitet at optage et overvejende muslimsk land i et fællesskab, der ellers er domineret af kristne lande. Det er eksempelvis ret beskedent, hvad der er af kristne menigheder i Tyrkiet i dag. De er i en klar mindretalssituation. Og i forhold til en sådan nutidig syns-

vinkel kan det være relevant og dækkende at tale om kristne menigheder på Europas tærskel.

Men hvis man anlægger en længere og bredere historisk synsvinkel – og det er jo det, vi hovedsageligt gør i denne foredragsrække – så er det os, der ligger i periferien, eller uden for periferien.

Jeg er langt fra ekspert i den ortodokse kirke, men jeg har haft noget af dens forhistorie ret tæt inde på livet i et længerevarende forskningsprojekt med nogle græske prædikener, der blev holdt i Konstantinopel omkring år 400. På det tidspunkt omkring år 400 var Konstantinopel, som jo er det nuværende Istanbul, den dominerende kristne by. Der var også en biskop i Rom, kaldet patriark eller pave. Men patriarker var der også i andre byer: i Konstantinopel, i Antiokia, i Alexandria og i Jerusalem. Ingen af disse sidstnævnte patriarker boede i det nuværende Europa. Man gav godt nok patriarken i Rom en æresforrang i forhold til de andre fire patriarker, men heller ikke mere. Og de østlige patriarkater opfattede ikke sig selv som liggende i en periferi i forhold til et centrum i Rom eller et andet sted i det nuværende Europa.

Det er på sin vis ganske elementært, men er alligevel noget, der ofte bliver overset eller glemt. Vi anskuer det fra vores nutidige position og ud fra de nutidige forhold, og det medfører nemt nogle store forvrængninger, når det drejer sig om tidligere tider. Og disse tidligere tider lever nogle steder videre i bevidstheden – og det gælder i nogen grad den ortodokse kirke. Den anskuer ikke kirken på verdensplan ud fra et centrum i Rom, eller ud fra en isoleret europæisk synsvinkel.

Når den romerske kejser Konstantin den Store i 330 indviede en ny hovedstad, Konstantinopel, skyldtes det, at den lå et godt sted. Den lå strategisk godt, og det økonomiske og kulturelle centrum lå i den østlige del af romerriget. Og det gjaldt også kirken. Det var især der, at menighederne og bispesæderne var mange og talrige. Det var der de økumeniske konciler blev holdt: Nikæa 325, Konstantinopel 381, Efesos 431, Chalkedon 451. Det andet

økumeniske koncil i Konstantinopel i 381, hvor vores anden oldkirkelige trosbekendelse blev vedtaget, blev tilmed holdt uden deltagelse fra den vestlige kirke og patriarkatet Rom. Centrum i romerriget på det tidspunkt lå i øst.

Et andet eksempel på denne forskel mellem øst og vest i det gamle romerrige: I 410 erobrede og plyndrede goterkongen Alarik byen Rom. Det forårsagede naturligvis stor forskrækkelse og forbløffelse overalt i romerriget. Noget lignende skete først meget senere med Konstantinopel i den østlige del. Den var anlagt bedre, og der stod mere magt bag. Den var ikke sådan til at erobre. Konstantinopel var den største by i kristenheden i en meget lang periode, fra 400 til 1000, eller længere endnu.

I oldkirken var kirken hovedsageligt samlet omkring Middelhavet. Men Islams udbredelse i 600-tallet ændrer grundlæggende på det forhold. Meget store dele af gamle kristne kærneområder i Ægypten og Nordafrika m.m. bliver erobret af Islam. Araberne led nederlag foran Konstantinopel i 673, og udbredelsen nord på blev stoppet for en meget lang tid. Hvis ikke de var blevet stoppet der, er det ikke godt at vide, hvor langt de kunne være nået videre mod nord. Det østromerske rige bestod, men i reduceret skikkelse. Vi kalder det almindeligvis for det byzantinske rige, men for forståelsen er det vigtigt at have fat i, at det er fortsættelsen af det gamle romerrige omkring Middelhavet. Sådan forstod de det selv, og det havde de i alt væsentligt ret i at mene.

Den ortodokse kirke er i sin oprindelse knyttet tæt sammen med det byzantinske rige. Det var dets storhed, men det blev også dets svaghed.

Den østlige kirke ramlede i sin historie ind i to store forhindringer, som delte den og reducerede den. Det første er indre stridigheder, det andet er udefra kommende.

I anledning af kristologiske stridigheder blev der holdt et koncil i Chalcedon i 451, som skulle stoppe stridighederne og etablere en fælles ortodoks tro. Men beslutningerne endte med at dele kirken i forskellige fraktioner. Patriarkatet Alexandria gik til den

ene side, og patriarkatet Antiokia gik til den anden side. Patriarkatet Konstantinopel og den østromerske kejser holdt sig til beslutningerne på Chalcedon, men kirkerne i øst var blevet splittet. Og det vi i dag kalder den ortodokse kirke, er fortsættelsen af den gamle østromerske statskirke. Men det er ikke nogen statskirke mere. For den østromerske stat gik endegyldigt under, da Konstantinopel blev erobret i 1453.

Den anden store forhindring for østkirken var Islams opståen og udbredelse i 600-tallet. Hovedparten af østkirkens område blev erobret af arabere, der religiøst tilhørte Islam. Men selve Konstantinopel kunne de ikke tage. De blev stoppet foran Konstantinopels mure i 673. Men det østromerske rige var blevet meget mindre. Områderne uden for det byzantinske rige var tabt i dobbelt forstand. De var tabt politisk og magtmæssigt til araberne (og Islam) og kirkeligt til kirker, der ikke tilsluttede sig ortodoksien, sådan som den var blevet formuleret på Chalcedon-konciliet i 451.

Introitus

Nu skal vi skifte spor. Vi skal høre en musikoptagelse, der kan give en vis fornemmelse af tonen og karakteren af ortodoks liturgi. Vi skal høre de første tre led af en pinsevigil. En vigil er en forberedende gudstjeneste, der finder sted om natten eller aftenen forud for én af de store fester i kirkeåret. I det her tilfælde altså forud for pinsen. Vi skal høre en indledende klokkringning, derefter en indledende velsignelse og som det tredje led den gammeltestamentlige salme 103 sunget som vekselsang. Der er forskellige medvirkende:

- En diakon. En diakon i ortodoks sammenhæng er noget helt andet, end hvad vi forstår ved en diakon. Diakonen forestår en stor del af liturgien. På dansk lever ordet lidt skjult videre i ordene »degn« og »kordegn«.

- En præst.
- Et kor: Her er det munkene i Chevetogne. Men i en almindelig menighed vil det være almindelige ulønnede menighedsmedlemmer, der udgør koret. Eller menigheden er koret.
- En forsanger og kanonarch. Den sidstnævnte er en slags underdiakon.

[Herefter fulgte et musikindslag, som jeg ikke har gjort forsøg på at indarbejde i denne sammenhæng. Der var tre led:

- Klokkringning
- Indledende velsignelse
- Gammeltestamentlig salme 103]

Kommentarer til musikeksempel

Optagelsen var fra en vigil. Den foregår ved solnedgang dagen før, altså pinselørdag. Det er ikke noget, vi kender til i den danske folkekirke – og så dog alligevel. Vores juleaftengudstjeneste er dybest udspunget af denne forberedende gudstjenesteform. Og i reglerne for klokkringning i den danske folkekirke har vi også en bestemmelse om, at der kimes med klokkerne ved aftenringningen forud for de store fester, herunder altså også pinsefesten. Her er der et fælles berøringspunkt – omend det ikke er ret stort.

Det første vi hørte, var en klokkringning, som blev udført på en særlig måde. De bruger i den ortodokse kirke klokker og forskellige mærkelige slaginstrumenter, men ikke orgler. Når der skal synges, sker det med menneskestemmer – og kun det.

Den ortodokse kirke er af væsen konservativ. De gør, som de altid har gjort. Hvis vi i vores kirker gjorde, som de gjorde for 1000 år siden ved kristendommens indførelse, ville meget også være anderledes. Kirkeklokker ville vi have, men ikke orgler eksempelvis. I landsbykirkerne her i landet er orglerne for det meste for indført for 100 år siden. Og sådanne nymodens traditioner bruger de ikke i den ortodokse kirke.

Fordi de er så konservative bevarer de også ord og formuleringer, som ikke længere giver funktionel mening. På den anden side vil det være forkert at gå ud fra, at den ortodokse kirke i dag holder gudstjeneste, som de gjorde det i oldkirken. Der er kommet meget nyt til. Derimod er der ikke meget af det gamle, der bliver afskaffet. Så der ligger mange lag ved siden af hinanden i en ortodoks gudstjeneste. Og meget af det nye er 1000 år gammelt.

Det næste vi hørte, var en indledende velsignelse. Den indledes af diakonen, der siger: »Rejs jer! Herre, velsign os!«. Diakonen forbereder den efterfølgende velsignelse, som præsten står for. Diakonen siger først til menigheden, at nu skal de rejse sig. De står normalt op på forhånd, så det giver ikke så megen mening i dag. Men jeg tror, at de tidligere sad ned i større omfang end i dag, og at opfordringen til at rejse sig afspejler denne situation.

I folkekirken i dag drøftes det engang imellem blandt præster, om det er rigtigt at sige til menigheden, at de skal rejse sig. Det anses af nogle for at være »uliturgisk«. Og det er det måske også. Men den ortodokse kirke, der om nogen er liturgisk, har ikke problemer med, at diakonen siger til menigheden, at de skal rejse sig. Han synger det bare, og hvis man ikke forstår, hvad han synger, så opfatter man det nok som ophøjet og fornem liturgi. Men i virkeligheden var det bare en praktisk bemærkning. Den slags praktiske bemærkninger kommer diakonen med mange af i løbet af en gudstjeneste. Menigheden bliver opfordret til at rejse sig, til at høre efter, til at være opmærksomme, til at tie stille.

Selve den indledende velsignelse siges eller synges af præsten. Og derefter følger salme 103 som vekselsalme. En forsanger synger selve teksten, og koret eller menigheden synger et omkvæd. Det foregår som en slags dialog eller duet måske, hvis vi skal bruge et musikudtryk.

Det er et oprindeligt træk, at Salmernes Bog fra Det Gamle Testamente bruges som sangtekst i tilpasset form. Vi kender noget lignende, men det er i omdigtet form. Salmebogens nr. 2 »Lo-

ver den Herre« er eksempelvis en gendigtning af netop salme 103. Vores salmer har funktionelt set deres oprindelse i de gammeltestamentlige salmer. Og det er jo også dem, der har givet dem navnet »Salme«.

Karakteristisk er også, at salmen synges uden ledsagelse. Efter ortodoks opfattelse er det eneste rette og passende at synge til Gud med menneskestemmer. At bruge instrumenter eller ledsage med instrumenter betragtes som forkert. Så vidt jeg ved, er de forskellige ortodokse kirker enige om at holde fast i den praksis, at Gud kun kan lovprises på passende vis med menneskestemmer. Så hvis det er orgelmusik, man vil høre, skal man ikke gå til en ortodoks kirke. Og orglet bruges altså heller ikke som ledsagelse.

Det lyder måske fremmedartet for os i dag, men i de danske kirker har man også det meste af den tid, der har været kirker her i Danmark, sunget salmer uden orgelledsagelse. I bykirkerne kom orglerne først ind i 1600-tallet. Og i landsbykirkerne mange steder først i løbet af 1900-tallet. Hvis vi havde været tilsvarende konservative, havde vi heller ikke haft orgler i vores kirker i dag.

Tyrkiet i dag

Efter denne smagsprøve på ortodoks liturgi og den ånd, der ligger bag, vil jeg prøve at sætte fokus på Tyrkiet i dag, og særligt de kristne menigheder i Tyrkiet i dag.

I en meget lang periode, fra ca. 400 til ca. 1000, var det nuværende Tyrkiet, kernen i det kristne byzantinske rige. Den byzantinske kirke var en slags statskirke med kejseren som den dominerende figur. Man taler om *caesareopapisme*, hvormed man forstår en kirkeordning, hvor kejseren er den ledende person. Og befolkningen var dengang overvejende kristen. Sådan er det ikke i dag. Jeg har ikke helt præcise og opdaterede tal, men de er nogenlunde korrekte.

Den overvejende del af Tyrkiets befolkning i dag tilhører Islam. Det drejer sig om 98% – altså et tal der er højere end folke-

kirkens tal i Danmark i dag. Der er kristne menigheder i Tyrkiet i dag, men de udgør en lille minoritet. Fra en svensk bog af Carl Henrik Martling (Gud i Orienten, Artos 2000) har jeg nogle skønsmæssige tal:

- Armeniere 67.000
- Syrisk-ortodokse 15.000
- Græsk-ortodokse 6.000
- Armenske katolikker 6.000
- Protestanter 4.500
- Kaldæere 3.000
- Assyrere 1.500
- Syriske katolikker 1.000

Det er påfaldende små tal – og fordelt på mange forskellige kirker. Og det er tilmed ikke ret mange af dem, der i direkte linje tilhører den gamle byzantinske kirke, som i snæver forstand er den ortodokse kirke. Den ortodokse kirke, snævert defineret, godkender beslutningerne på det økumeniske koncil i Chalcedon i 451. Men det er der en del af de østlige kirker, som ikke gør. I Mollands konfessionskundskab (Kristne kirker og trossamfund, Gad 1976) benævnes de »andre orientalske kirker«. I det store tyske kirkehistoriske leksikon som jeg også bruger og kigger i (Atlas zur Kirchengeschichte, Herder 1988), kaldes de for »ikke-chalcedonensiske kirker«, altså kirker der ikke godkender beslutningerne på Chalcedon-konciliet i 451. Til denne gruppe hører armenierne, kaldæerne, assyrerne. Det er talmæssigt den største gruppe af kristne menigheder i Tyrkiet i dag. Det er f.eks. kristne af denne type, som vi i dagens aktuelle orientering i ny og næ også hører om i Irak eller Iran eller i nogen af de gamle Sovjetrepublikker. Og de er også repræsenteret i Danmark som flygtninge.

Af disse andre orientalske kirker (ikke-chalcedonensiske kirker), er der udskilt nogen, som er unerede med Rom. Disse unerede orientalske kirker tilhører den romersk-katolske kirke og an-

erkender paven i Rom. De bruger desuden deres eget sprog og deres egen liturgi. I Martlings oversigt kaldes de for armenske katolikker og syriske katolikker.

Den gamle kirke i Lilleasien eller Byzans er i dag i Tyrkiet kun repræsenteret ved ca. 6.000 græsk-ortodokse. Det er ikke mangel! Hvordan er det gået til?

Hovedårsagen er ganske enkelt, at området endte med at blive erobret af Islam (forenklet sagt). Og det symbolske årstal er Konstantinopels fald i 1453. Den græsk-ortodokse kirke fik dog lov til at fortsætte, selv om området og byen var blevet erobret af ottomanerne under ledelse af Mehmed II. Og langt op i tiden fortsatte der med at være en forholdsvis talstærk kristen kirke i Lilleasien under ledelse af patriarken i Konstantinopel, som nu ikke længere havde en kristen kejser over sig.

Det er dog gået langsomt ned ad bakke for kirken, og der har også i 1900-tallet været nogle meget dramatiske begivenheder. I 1920'erne var der en græsk-tyrkisk krig, som Tyrkiet vandt. Og efter den tyrkiske sejr i 1922 tvang tyrkerne ca. 1,3 millioner græsk-ortodokse til at forlade landet. De ansås for at udgøre en trussel mod den tyrkiske identitet. Og efter at de var blevet udvist, var der ikke mange græsk-ortodokse tilbage.

Endnu hårdere gik det ud over armenierne, som var en selvstændig kirke. Kirken var ikke ortodoks i snæver forstand, men tilhørte gruppen af »andre orientalske kirker«. De blev likvideret af flere omgange. Der var en massakre i Anatolien i 1890'erne, en anden i Adana i 1909, og det store folkemord i 1915, hvor omkring 1 mio. armeniere blev dræbt.

Disse to moderne kristenforfølgelser har nærmest elimineret de kristne menigheder i Tyrkiet. Og blandt de efterladte har der været en stærk udvandring, sådan som vi f.eks. ser det fra Palæstina i dag. De kristne i Tyrkiet i dag er nede på en halv procent, hvis vi regner dem alle sammen med. De egentlig græsk-ortodokse er nede på et så lavt tal, at det ikke rigtigt giver mening at regne det i procenter.

Rester af den gamle storhed i Konstantinopel findes der dog i antallet af biskopper i Istanbul/Konstantinopel. Jeg kommer fra Lolland-Falster, som er landets mindste stift med ca. 112.000 indbyggere. Og vi bliver ind imellem mobbet lidt, fordi stiftet ikke er væsentligt større end provstier andre steder. Skads provsti, hvor jeg er på besøg i dag, har eksempelvis 85.000 indbyggere. Antallet af kristne i hele Tyrkiet er ikke meget større end Skads provsti og mindre end Lolland-Falster stift. Men alligevel er de velforsynede med biskopper af allehånde slags.

Først og fremmest har de en patriark. Patriarken i Konstantinopel er blevet boende i byen, og han er overhoved for en stor del af den ortodokse kirke, ikke kun den i Tyrkiet, men også andre steder i verden. Og selv om der er andre ortodokse patriarker, har han en æresrang frem for de andre. Desuden er der en armenisk patriark, han kaldes en katholicos. Der er en kaldæisk, en romersk-katolsk, en syrisk-katolsk, en armensk-katolsk og en syrisk-ortodoks. Desuden er de tre biskopper andre steder i Tyrkiet.

Ortodokse kirker i dag rundt om i verden (organisation)

Det er altså ikke primært i Tyrkiet eller Lilleasien, at man i dag skal lede efter ortodokse menigheder. De er der, men de er ikke mange. Jeg vil prøve at give et lille hurtigt overblik over, hvor der i dag findes ortodokse kirker. Og jeg støtter mig her især til den norske professor Einar Mollands konfessionskundskab, der i 1976 kom i en dansk udgave ved prof. P.G. Lindhardt.

De ortodokse kirker er ikke bundet sammen i én organisation ligesom den romersk-katolske. De er mere eller mindre selvstændige og uafhængige. Og der foreligger ikke nogen samlet statistik, men kun løse skøn. I Den Store Danske Encyklopædi er skønnet, at den ortodokse kirke i 1999 havde godt 140 mill. medl. Der er en del usikkerhed i skønnet, men på trods af usikkerheden er det sikkert, at den ortodokse kirke er den næststørste kirke i verden,

hvis man regner den som én kirke. Den største er den romersk-katolske kirke.

Den korte version i tæt tilknytning til Den Store Danske Encyklopædi (bind 14, 553):

Indtil Konstantinopels fald i 1453 var den ortodokse kirke organiseret i fire patriarkater: Konstantinopel, Alexandria, Antiochia og Jerusalem, men allerede før år 1000 dannedes ortodokse kirker på Balkan og i Rusland. Efter Konstantinopels fald fik disse kirker autokefali (selvstyre). Mest markant er her patriarkatet i Moskva i 1589. I årene derefter er antallet af selvstændige ortodokse kirker vokset, blandt andet fordi de ortodokse kirker ofte har karakter af nationale folkekirker. I dag er der 14 autokefale kirker: patriarkaterne i Konstantinopel (Istanbul), Alexandria, Antiochia, Jerusalem, Moskva, Tblisi, Beograd, Bukarest og Sofia (i alt 9 patriarkater). Endvidere er der 5 autokefale ortodokse kirker, der ledes af en ærkebiskop eller metropolit: Cypern, Grækenland, Albanien, Polen og Tjekkiet.

Men oversigten er ikke udtømt med det. Der er derudover autonome ortodokse kirker i Finland, Katarinakloster et på Sinai, og en ortodoks kirke i Japan. Derudover er der nogle store ortodokse kirker i den vestlige verden, men deres autokefali er ikke anerkendt af de andre ortodokse kirker: Der er en stor ortodoks kirke i Amerika (New York), der er en russisk-ortodoks kirke i udlandet (også i New York), den ukrainske ortodokse kirke, og kirken i Makedonien.

En lidt mere uddybende oversigt (i tilknytning til Molland):

Patriarkatet i Konstantinopel. Ind under patriarkatet hører også munkerepublikken Athos og et stort ærkestift i Amerika med 2 mill. medlemmer. Den finsk-ortodokse kirker har også foretrukket at være under Konstantinopel frem for Moskva, som ligger tættere på.

Patriarkatet i Alexandria. Det er et af de gamle oldkirkelige patriarkater. Det er der, men det er lille og omfatter kun ca. 80.000

medlemmer i hele Afrika. Der er ikke mange ortodokse på det kontinent. Den koptiske kirke er ikke ortodoks, men orientalsk. Og det samme gælder den ætiopiske kirke. I de kristologiske stridigheder i 400-tallet skilte de sig ud fra den byzantinske kejser og den byzantinske kirke.

Patriarkatet i Antiokia. Det er også et af de gamle oldkirkelige patriarkater, men det holder nu til i Damaskus. Det var engang stort, men blev kraftigt reduceret, da monofysitter og nestorianere løsrev sig i slutningen af oldkirken. Der er datterkirker i Nordamerika og Sydamerika, og hvis de regnes med, er der ca. en halv mill. medl.

Patriarkatet i Jerusalem. Det er det sidste af de oldkirkelige patriarkater. Det er nu ganske lille og omfatter kun ca. 75.000 medl., som mest taler arabisk.

Patriarkatet i Moskva. Den russiske kirke er den største ortodokse kirke. Den blev selvstændigt patriarkat i 1589 og løsrev sig fra Konstantinopel. Vi har på dansk en udmærket bog om den russiske kirke. Den er skrevet for en del år siden af Arne Bugge, der var domprovst i København. Hovedtitlen er: Moskva – det tredje Rom. Og undertitlen er Den ortodokse kirke i Rusland (Gad 1970).

Bulgarien: Bulgarene blev kristne allerede i 800-tallet. De berømte missionærer Kyrillos (826-869) og Methodios (815-885) kom fra Konstantinopel og indførte slavisk som kirkesprog. Bulgarene har senere fået selvstændig patriark, og den ortodokse kirke i landet omfatter ca. 6 mill. medl.

Serberne blev kristnede i tidlig middelalder og fik en liturgi på eget sprog helt tilbage i 800-tallet. Der er ca. 7,5 mill. medlemmer i den serbiske ortodokse kirke, som også har egen patriark.

Rumænien: Kristendommen i Rumænien går langt tilbage – længere tilbage end det giver mening at tale en ortodoks kirke til forskel fra andre kirker. De er senere blevet ortodokse, og kirkesproget er rumænsk. Kirken har ca. 14 mill. medl.

Grækenland: Kristendommen i Grækenland som bekendt går helt tilbage til Paulus. I dag er landets befolkning altovervejende græsk-ortodoks. 95% af befolkningen anses for at tilhøre den ortodokse kirke, og det gør Grækenland til den ortodokse kristenheds mest homogene land. Den ortodokse kirke omfatter vel omkring 10 mill. medl. De har givet afkald på at have egen patriark af respekt for patriarken i Konstantinopel og nøjes i stedet med en ærkebiskop, men de er helt selvstændige. I den sammenhæng er der et specielt ord, der normalt bruges: autokefal. Det betyder, at de har eget hoved, eller selvstændigt hoved – der er ikke nogen over dem. Det er et meget karakteristisk træk ved de ortodokse kirker, at de for det meste er nationale og selvstyrende (autokefale).

Andre lande: Desuden er der forholdsvis store og forholdsvis selvstændige ortodokse kirker i Finland (ca. 80.000), Polen (400.000), det gamle Tjekkoslovakiet (350.000).

Hvis jeg til afslutning skal forsøge med et billede på den ortodokse kirkes udbredelse, kunne det måske være billedet af en heksering – i hvert fald hvis udgangspunktet er Lilleasien og Konstantinopel.

Hekseringen med svampe og mycelier starter et sted, og så breder den sig ringformigt ud til alle sider. Men efter en vis tid, er der ikke noget tilbage i centrum. Noget lignende er det med kristendommen i Lilleasien og Konstantinopel. Det var i mange henseender der, det startede. Men der er nu næsten ikke noget tilbage i det gamle centrum. Det har i stedet bredt sig ud til siderne. I dag finder vi den gamle kirke fra Lilleasien især på Balkan og i Rusland. Billedet har sine begrænsninger. I en heksering er det svampene, der slår sig selv ihjel. Sådan forholder det sig ikke med den ortodokse kirke, selv om indre kampe og uoverensstemmelser også er en del af forklaringen.

I forhold til EU kan det være relevant at være opmærksom på, at vi her på det seneste har fået et markant bidrag af lande, hvor

den ortodokse kirke er den dominerende kirke og har karakter af folkekirke.

Ortodoks gudstjeneste generelt

Jeg har hoppet lidt frem og tilbage, men jeg håber, at det er lykkedes at give et vist overbliksbillede af den ortodokse kirke, og hvordan den forholder sig til vores kirke. Som man forhåbentlig har fået et vist indtryk af, er det et stort område, og ikke noget, som man kan blive udlært i efter nogle få lektioner i folkeuniversitetet.

I den sidste del af foredraget skal vi have fokus på den ortodokse kirkes gudstjeneste, især Chrysostomos-liturgien. Jeg har forsøgt at lave en oversigt over ortodoks liturgi, som anføres her efter i spalte 1. I spalte 2 anføres den nuværende danske højmesseordning fra 1992. (Oversigten bringes også som bilag til slut, suppleret med en oversigt over tidligere ordninger omkring 400 og 800).

<i>Nyere græsk-byzantinsk (ortodoks)</i>	<i>Dansk højmesse 1992</i>
Præstens forberedelse: Iklædning, nadvelementer, bønner.	Klokkeringning
1. Lovprisning og fredslitani 2. Første antifon (vekselsang) 3. Anden antifon 4. Tredje antifon 5. Lille indtog med evangeliet 6. Trishagion (helligsang)	1. Indgang (præludium) 2. Indgangsbøn 3. Indgangssalme 4. Hilsen 5. Indledningskollekt
7. Indgangsvers (prokimenon) 8. Epistel 9. Halleluja 10. Evangelium 11. Litani/ekteni (forbøn)	6. Læsning fra GT 7. Salme mellem læsn. 8. Epistel 9. Trosbekendelse 10. Salme før præd. 11. Evangelielæsning 12. Prædiken 13. Kirkebøn 14. Salme efter præd.
12. Store indtog / kerubhymne 13. Litani / synapte (forbøn) 14. Fredskys og trosbekendelse 15. Nadverbøn (anafora) 16. Påkaldelse (epiklese) og forbøn 17. Fadervor 18. Nadvermåltidet 19. Slutningsvers og -bøn	15. Nadverbøn 16. Fadervor 17. Indstiftelsesordene 18. Nadvermåltidet
20. Bortsendelse og velsignelse 21. Afsluttende hymne	19. Slutningskollekt 20. Velsignelse 21. Udgangssalme 22. Udgangsbøn 23. Udgang (postludium)

I sådan en redegørelse kan man lægge vægten forskellige steder. Man kunne lægge vægten på det anderledes og mærkelige. For hvis man deltager i eller overværer en ortodoks gudstjeneste, er der meget, der forekommer anderledes end i en dansk gudstjeneste. Og det kan være svært at følge med i strømmen af ord og sang. Hvad foregår der egentlig? Jeg har selv kun været til ortodoks gudstjeneste nogle få gange, og ved de lejligheder har det været svært for mig at følge med, hvis jeg ikke har noget skriftligt at kigge i. Jeg er ikke indlevet i aktuel ortodoks gudstjeneste. Mit forhold til ortodoks gudstjeneste er mere historisk orienteret – mod de historiske rødder forud for den nuværende ortodokse liturgi. Og jeg vil formode, at der er nogle fejl og mangler i efterfølgende redegørelse. Men efter disse indledende forbehold vover jeg alligevel at kaste mig ud i det. Og jeg vil forsøge at relatere den ortodokse liturgi til den aktuelle danske liturgi.

Den grundlæggende struktur i gudstjenesten er den samme i ortodoks og dansk liturgi – og det har den været altid. Der er to hoveddele: En første hoveddel med bibellæsninger, sange eller salmer og bønner. I den del har vi også en prædiken. Det har de ofte ikke i en ortodoks gudstjeneste. Hvis de har en prædiken, kommer den først til sidst. I den ortodokse gudstjenesteordning er der ikke et punkt, hvor der står, at nu holder præsten eller biskoppen en prædiken, sådan som der står i den danske folkekirkes gudstjenesteordning. Men i oldkirken holdt de faktisk en prædiken i gudstjenesten, sådan cirka på det sted, hvor vi holder den i en dansk gudstjeneste i dag og har gjort det siden reformationen.

Så jeg køber ikke uden videre det synspunkt, som ellers er ret almindeligt, at den ortodokse gudstjeneste viser, hvordan de holdt gudstjeneste i oldkirken. Den ortodokse gudstjeneste har tekster, der går langt tilbage i tiden – nogle af dem muligvis helt tilbage til oldkirken og Johannes Chrystostomos eller Basilios den Store. Men der er også her sket en udvikling. Meget er kommet til. Det er lang tid siden, at det er kommet til. Men det er kommet til senere end oldkirken. Og noget er faldet bort. Og mest markant fra

vores synsvinkel er nok bortfaldet af prædikenen som en del af liturgien, men det var jo også sket i den vestlige latinske kirke i middelalderen – omend nok ikke helt så meget, som vi normalt forestiller os. Men prædikenen havde ikke længere en fast og selvfølgelig plads i liturgien. Denne reduktion af prædikenen fandt sted allerede i 500-tallet – eller måske allerede lidt før. Men det skete ikke på én gang. Det var en glidende udvikling og forandring.

Så man kan godt med en vis ret hævde, at vores gudstjeneste på visse punkter er mere oldkirkelig, end den ortodokse gudstjeneste er det.

Det anden hoveddel er nadveren. Ortodoks nadverliturgi er meget længere end den aktuelle danske liturgi, men hovedpunkterne i den danske nadverliturgi findes også i den ortodokse. Der er en nadverbøn, som i ortodoks sammenhæng kaldes en anafora. Der er Fadervor. Fadervor er i ortodoks liturgi placeret anderledes, bønnerne kommer senere i forløbet, men den er der. Der er indstiftelsesord. Og det er nok her, at der er den klareste forskel. For vi vil være tilbøjelige til at regne indstiftelsesordene for et særskilt og meget vigtigt led i liturgien. De har ikke den samme placering i ortodoks liturgi. Her indgår indstiftelsesordene som en del af nadverbønnen (anafora).

Der er en lille detalje, jeg godt vil trække frem her i oversigten, og det er indgangsbønnen. Normalt vil jeg sige, at indgangsbønnen er en dansk liturgisk særtradition. Og det er i hvert fald rigtigt nok, når vi ser det i et vestligt perspektiv. Norge havde det engang, fordi vi havde fælles tradition i mange århundreder. Men de har afskaffet det. Den romersk-katolske kirke har aldrig haft sådan noget. Indgangsbønnen blev her i Danmark indført med enevældens kirkeritual i 1685. Og vi har så holdt fast ved det siden.

Men den ortodokse kirke har også en indgangsbøn. Jeg tror ikke, at en ortodoks præst eller menighed normalt tænker over det på den måde. Men det har de altså.

Der er i ortodoks liturgi et led, som vi kalder det lille indtog. Forud for den beder præsten en bøn, og det er faktisk en indgangsbøn. Hør her, hvordan den lyder i dansk oversættelse. Jeg har taget oversættelsen fra en hjemmeside på internettet med adressen: ortodoks.dk. Det stammer fra en dansk-ortodoks menighed, der holder til i et hus i Lyngby. Bønnen bedes af præsten:

Hersker og Herre, vor Gud, Du, som i Himmelen har sat englenes og ærkeenglenes ordener og skarer til at tjene Din herlighed; giv, at vor indgang (*eisodos*) også må være de helliges indgang, så at vi sammen med dem kan tjene og lovsynge Din godhed. For dig tilkommer al herlighed, ære og tilbedelse, Fader, Søn og Helligånd, nu og altid og i evighedernes evighed.

Derefter siger diakonen: »Amen. Velsign, fader, det hellige indtog.« Og præsten siger: »Velsignet være Dine helliges indtog, nu og altid og i evighedernes evighed. Amen.«

Det grundige standardværk, som jeg plejer at holde mig til, når jeg har brug for at gå i dybden med detaljer i byzantinsk liturgi (Juan Mateos, *La célébration de la parole dans la Liturgie Byzantine*, Roma 1971) argumenterer for, at bønnen i tidlig byzantinsk liturgi havde en anden liturgisk funktion end i aktuel ortodoks liturgi. Indgangsbønnen havde sin oprindelige funktion i gudstjenesten ved at være en bøn, der blev bedt uden for selve kirkerummet, inden gudstjenesten rigtigt startede. Alle de døbte, der skulle deltage i gudstjenesten, var forsamlet uden for kirken (i forhallen, narthex). Her blev indgangsbønnen bedt, og når den så var bedt, gik alle i procession ind i kirken, og gudstjenesten begyndte. De ikke-døbte (katekumenerne) var inde i kirken på forhånd på et afgrænset sted, for de skulle lukkes ud af kirken igen, når gudstjenestens anden hoveddel (de troendes liturgi) skulle begynde.

De gamle kirker havde derfor også mange døre. For der var mange, der hurtigt skulle ind i kirken. Der er tit fem indgangsdøre i de større kirker.

Dette gamle startpunkt på gudstjenesten ligger i dag et godt stykke inde i en ortodoks gudstjeneste, og bønnen giver ikke helt den samme mening som oprindeligt, selv om den stadigvæk er knyttet til en procession. Men nu foregår processionen inde i kirken. De gamle indgangsdøre er så at sige flyttet ind i kirken, i ikonostasen, og de gejstlige går ud og ind af disse døre.

Men hele dette scenarium er ikke oldkirkeligt! Og den meget lange indledning i den ortodokse gudstjeneste er heller ikke oldkirkelig – i hvert fald ikke inde i kirken. I oldkirken – f.eks. Konstantinopel omkring 400, hvor Johannes Chrystostomos var patriark – havde de mange processionser ude på gaderne i byen. Det var nærmest konkurrerende demonstrationer, hvor tilhængere af forskellige kirkelige fraktioner, ortodokse mod arianere, kæmpede om tilhængerne og opmærksomheden. De gik rundt på gaderne med lys og sang processionssange. Og det er disse udendørs processionssange – eller demonstrationssange – der er kommet ind i kirken og udgør den meget lange indledning til en ortodoks gudstjeneste i dag.

Der er en liturgisk tendens til udvidelse og knobskydning – og den ortodokse liturgi har altså også taget del i den bevægelse. Den ortodokse liturgi i dag er længere og mere kompliceret, end den var i oldkirken. Men udvidelsen ligger især i indledningen.

Den lutherske reformation var af væsen skeptisk over for senere traditioner, og reformationstidens gudstjeneste er i et vist omfang udtryk for et ønske om at gå tilbage til rødderne og skære nogen af udvidelserne bort. Så hvis der skulle laves en konkurrence om, hvilken gudstjeneste der bedst er i overensstemmelse med de gamle rødder, er det efter min vurdering langt fra éntydigt, at den ortodokse kirkes liturgi vil vinde over den danske folkekirkens gudstjeneste i dag.

Første hoveddel: Ordet

[I det mundtlige foredrag indgik der et musikindslag, hvor der blev afspillet udvalgte afsnit fra en optagelse af Chrysostomos-liturgien, hvor man bestræber sig på at synge efter gammel byzantinsk tradition. Det må man nøjes med at tænke sig til her].

Det første stykke vi skal høre, er indledningen i kirken: 1. lovprisning og fredslitani. Inden da har præst og diakon forberedt gudstjenesten. De har iført sig den rette liturgiske klædedragt og forberedt brød og vin til altergangen. Bønnerne og anvisningen til prothesis fylder 9 sider i den danske udskrift af Chrysostomos-liturgien. Det springer jeg hurtigt hen over i denne sammenhæng.

Vi hører præsten indlede med en kort velsignelse: »Velsignet være Faderens og Sønnens og Helligåndens Rige, nu og altid og i evighedernes evighed«.

Derefter følger en fredslitani. Det er en vekselbøn, hvor præsten beder om forskelligt. Han indleder med at bede om fred fra det høje og om vore sjæles frelse. Alle de enkelte bønner sluttes med: lad os bede til Herren (*deatåmen*). Og efter hvert afsnit svarer koret: *Kyrie eleison*. Det svarer til den vestlige traditions Kyrie, og som også findes som en mulighed i den seneste gudstjenesteordning. I den tidlige oldkirke hørte dette led vist ikke hjemme i selve kirkerummet og gudstjenesten, men var et led i processionsmusikken ude på gaderne.

De efterfølgende led er tre antifoner sunget af koret. Nr. 2-4 i oversigten. Det er bibelske salmer og cantica, f.eks. salme 103, salme 92, salme 146, salme 93. Den sidste er saligprisningerne fra bjergprædikenen.

Efter de tre antifoner kommer det lille indtog med evangeliebogen. Nr. 5 i oversigten. Det er først her, at gudstjenesten egentlig startede i oldkirken. Og da var det ikke kun præst og diakon, der gik i procession, men hele menigheden. Efter det lille indtog kommer helligsangen (trishagion, nr. 6 i oversigten). Vi har også en helligsang i nadverliturgien, men det er ikke den, der kommer her i den græske liturgi.

Hvis vi sammenligner med indledningen i en dansk højmesse, leder vi forgæves efter et orgelpræludium. Sådant er der ikke – af princip! Kun levende menneskestemmer kan lovsynge Gud. Indgangsbønnen (i det lille indtog) har jeg sagt lidt om – at der er en slags parallel til vores danske indgangsbøn i den græske liturgi. Men den bliver nu bedt af præsten, mens koret synger den tredje antifon. Så der er ikke nogen i menigheden, der kan høre den. Og på en lydoptagelse kommer den heller ikke med. Det indledende fredslitani kan godt siges at være en anden slags parallel til vores indgangsbøn. Der er i hvert fald det elementære lighedspunkt, at der er tale om en bøn til indledning på gudstjenesten.

Vores indgangssalme svarer heller ikke helt direkte til noget i den ortodokse liturgi. Men indirekte er der berøringspunkter til de tre antifoner. Forskellen er, at de ortodokse holder sig til bibelske tekster, der synges af kor eller menighed, mens vi synger en hymne, dvs. en strofisk salme digtet af en salmedigter, Grundtvig f.eks. Men salmen kan godt være en gendigtning af en gammeltestamentlig salme, og så er vi ret tæt på hinanden.

Et karakteristisk træk ved vores gudstjeneste er menighedens medvirken – mest markant under salmesangen. Her vil det i en ortodoks gudstjeneste normalt være koret, der synger. Koret er dog typisk ikke et professionelt kor, men består af frivillige fra menigheden. Så forskellen er ikke så stor. Og de menighedsmedlemmer, der medvirker i et ortodokst kirkekor, har en meget aktiv rolle.

Vores indledende hilsen er forsvundet. Den var der engang i den oldkirkelige liturgi, men er blevet undertrykt af senere tiders udvidelse af gudstjenestens indledning. Så hvis vi skal finde parallellen til vores indledende hilsen, skal den snarest findes i præstens indledende velsignelse.

Indgangskollekten finder vi ikke i ortodoks liturgi. Indgangskollekten er i min definition en bøn, der bedes af præsten i gudstjenestens indledning og varierer med kirkeåret. Denne kirkeårsvariation finder vi ikke i ortodoks liturgi. Der er en vis vekslen mellem Chrysostomos-liturgien, som bruges på almindelige søn-

dage, og Basilios-liturgien, der bruges på de store højhelligdage, f.eks. påskedag. Men ellers de kirkeårsvariable bønner (kollektterne) helt fraværende i ortodoks liturgi.

Næste hoveddel i gudstjenesten kaldes i vores seneste gudstjenesteordning for Ordet. I den ortodokse liturgi kaldes den for Katekumenernes liturgi. Denne del er betydeligt kortere i ortodoks liturgi end i vores. Men der er nogle grundlæggende overensstemmelser, og de består i, at der læses tekster fra Bibelen, og at de læses efter et system, der varierer med kirkeåret.

Den ortodokse liturgi har to bibelske læsninger: en epistel og et evangelium. Den almindelige holdning i forskningen og håndbøgerne er, at der oprindeligt var tre læsninger, og at den første var en læsning fra Det gamle Testamente. Og den almindelige mening er videre, at denne gammeltestamentlige læsning faldt væk på et tidspunkt mellem 400 og 800. Men i min oversigt (som bringes til slut som bilag) er der sat et spørgsmålstegn ved den gammeltestamentlige læsning i Konstantinopel år 400. Jeg er faktisk ret sikker på, at den ikke var der – og aldrig har været der.

Hovedpunktet i denne del af en ortodoks gudstjeneste er evangelielæsningen. Det indledes med et Halleluja - og det er et ord, som vi er fælles om, og som man godt kan genkende, når man hører eller deltager i en ortodoks gudstjeneste. Dette Halleluja er i princippet taget fra én af de gammeltestamentlige salmer og fungerer som en slags forløber for evangeliet, som er den vigtigste læsning. Det bliver fremhævet på forskellig måde - ved processionen med evangeliebogen og altså også med dette Halleluja.

Hvis man sammenligner denne del af gudstjenesten i en ortodoks liturgi med vores danske evangeliske gudstjeneste, kan man se, at det her er os, der har den længste ordning. Det hænger sammen med prædikenen, som er faldet væk som fast led i ortodoks gudstjeneste. Trosbekendelsen finder vi en den ortodokse kirke også på et andet sted – den finder vi i første del af nadverliturgien. Og så synger vi en del salmer. Og vores salmesang er i gudstjeneste-

sammenhæng især koncentreret i denne del af gudstjenesten omkring prædikenen.

Oprindelig (i oldkirken) var det vist også sådan i den ortodokse kirke, at det især var i denne del af gudstjenesten, at man sang salmer. I oversigten vedr. Konstantinopel ca. 400 (se bilag til slut) er der forud for apostellæsningen en gammeltestamentlig veksel-salme, som menigheden formentlig har deltaget i. Og der var en anden veksel-salme, halleluja'et forud for evangelielæsningen. Salmerne er bevaret i nutidig ortodoks liturgi, men de er reduceret i omfang. De sange, der tidsmæssigt fylder noget, er de indledende antifoner fra gudstjenestens indledning. Der har vi kun én salme, mens de har mange i den ortodokse liturgi i dag.

De klare fællespunkter er epistellæsningen (fra NT), evangelielæsningen og kirkebønnen. Der var oprindelig en forbøn, som katekumenerne kunne deltage i, inden de blev sendt ud af kirken. Og denne skelnen mellem de ikke-døbte katekumener og de døbte troende indgår stadigvæk i den ortodokse litani på dette tidspunkt. Jeg kan citere et afsnit fra det ortodokse litani i dansk oversættelse:

Herre, vor Gud, du som bor i det høje og ser ned til Din ydmyge skabning, Du, som har sendt Din enbårne Søn, vor Herre og Gud Jesus Kristus, til menneskeslægtens frelse; se ned til Dine tjenere, Katekumenerne, som bøjer nakken for dig. Tilstå dem i rette tid, genfødselsens bad, syndernes forladelse og uforgængelighedens klædning. Gør dem til ét med Din hellige, almindelige, apostolske Kirke, og tæl dem med i Din udvalgte flok.

Anden hoveddel: Nadver – De troendes liturgi

Anden hoveddel er nadveren – de troendes liturgi. Den kaldes sådan, fordi de ikke-døbte, katekumenerne, oprindelig blev sendt ud af kirken. Nadveren var forbeholdt for de døbte, og nadverritualet var hemmeligt. I oldkirken blev katekumenerne ikke un-

dervist i nadverritualet på forhånd. De stiftede først bekendtskab med det, efter at de var blevet døbt.

Jeg vil ikke gå i dybden med den ortodokse nadverliturgi, men vil nøjes med nogle hovedtræk.

Noget af det, der ikke kan komme med på en lydoptagelse, hvor der kun er et primært lydspor er, at der ofte foregår flere ting samtidigt i en ortodoks gudstjeneste. Præsten beder noget stille for sig selv, mens koret synger. Og nadveren indledes med sådan et led, hvor der foregår flere ting samtidigt, nemlig det store indtog. Det vigtigste der sker her, ud fra menighedens synsvinkel, er bevægelsen. Men samtidigt er en stor del af aktiviteterne skjult bag ikonostasen.

Diakon og præst kommer ud med brød og vin fra alterrummet. De kommer ud gennem nordporten i ikonostasen og går ned gennem kirkens skib med brødet og vinen. De troende bøjer sig dybt for processionen og gør korstegn. Processionen går derefter ind for alteret gennem midterporten i ikonostasen, den kaldes kongeporten. Mens processionen foregår, synger koret en hymne, kerubhymnen. Men gudstjenstligt er det vigtigste her ikke lydsiden med sangen, men derimod bevægelsen (processionen), som indleder nadverliturgien.

I dansk liturgi er der ikke noget, der svarer til dette led i ortodoks liturgi. Brød og vin er ved nadvergudstjenester normalt anbragt på alteret af kirketjener eller graver (på landet) inden gudstjenestens begyndelse.

Efter det store indtog fortsætter præsten med »de hellige gavers litani« (pkt. 11). De hellige gaver er nadverelementerne: brød og vin.

Heller ikke her, er der rigtigt noget, der svarer til dette led i dansk liturgi. Der er lidt af en antydning i nadverbønnen i den lange danske liturgi (model c), hvor præsten siger:

Vi takker og lover dig, Gud Fader almægtige,
ved Jesus Kristus, vor Herre.

Du skabte himlen og hele dens hær,
jorden og alt, som er derpå.
Liv og ånde giver du os,
mætter os daglig af din fylde.

Fredskysset er et gammelt symbol på fællesskab og forsoning i menigheden, der betragtes som en stor familie - et fællesskab. I aktuel ortodoks praksis er det vist nok reduceret til, at præsten kysser disk, kalk og alter, og at præsterne kysser hinanden på skulderen, hvis der er flere præster til stede.

Trosbekendelsen er i ortodoks liturgi også en del af nadverliturgien. Den hører ikke hjemme i første hoveddel, hvor den er blevet placeret i dansk liturgi - men det er i dansk sammenhæng også en forholdsvis sen historie, der har udviklet sig ad forskellige omveje - blandt andet via Grundtvig. Og den trosbekendelse vi normalt bruger, den apostolske trosbekendelse, bruger de ikke i den ortodokse kirke. De bruger den nikænske trosbekendelse, som blev vedtaget på det andet økumeniske koncil i Konstantinopel i 381. Den er også bekendelsesskrift i vores kirke og kan bruges i gudstjenesten. Men her er der et alvorligt skillepunkt mellem den ortodokse kirke og de vestlige kirker. Den ortodokse kirke holder sig tæt til den oprindelige formulering på konciliet, mens de vestlige kirker bruger en form, hvor der senere er foretaget nogle ændringer og tilføjelser, herunder især det såkaldte filioque. Det er striden om denne detalje i trosbekendelsen, der er det ydre symbol på adskillelsen i den gamle kirkelige enhed.

Hovedpunkterne i vores nadverliturgi genfindes også i ortodoks liturgi: Der er en nadverbøn (anafora), der er Fadervor, der er indstiftelsesord, og der er selve nadvermåltidet. Men selv om hovedpunkterne er der og er fælles, er det alligevel meget forskelligt. Den ortodokse liturgi er meget præget af bøn, og indstiftelsesordene indgår i ortodoks liturgi som en del af bønnen. Og det der funktionelt i deres liturgi svarer til indstiftelsesordene er snar-

rere den såkaldte epiklese: Bønnen til Helligånden, om at Gud vil gøre dette nadvermåltid til sit måltid.

Fadervor er der også, men på et senere tidspunkt og ikke som et karakteristisk enkeltelement. Den ortodokse liturgi flyder af sted i en sammenhængende strøm. Og Fadervor indgår her som en del af forberedelsen til at modtage brød og vin.

Postludium

[Foredraget blev afsluttet med musikindslag fra nadverbønnen og helligsangen].

Øversigt vedr. byzantinsk (ortodoks) liturgi

Hovedstruktur	Konstantinopel ca. 400	Byzantinsk ca. 800	Nyere græsk-byzantinsk (ortodoks)	Dansk højmesse 1992
Før		Forberedelse (protesis)	Præstens forberedelse: Iklædning, nad- verelementer, røgelse, bønner.	Klokkeringning
INDLEDNING <i>Enarxis</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Indgang • Hilsen 	<ul style="list-style-type: none"> • Lille indtog • Trishagion 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Lovprisning og fredslitani 2. Første antifon (vekselsang) 3. Anden antifon 4. Tredje antifon 5. Lille indtog med evangeliet 6. Trishagion (helligsang) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Indgang (præludium) 2. Indgangsbøn 3. Indgangssalme 4. Hilsen 5. Indledningskollekt
ORDET <i>Katekumenernes liturgi</i> <i>Synaxis</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Læsn. fra GT (?) • Vekselsalme • Læsn. af apostel • Vekselsalme/halleluja • Evangelielæsning • Prædiken • Bortsendelse af udøbte 	<ul style="list-style-type: none"> • Indgangvers (salme) • Epistel • Salme = halleluja • Evangelielæsning • Katekumenernes bøn 	<ol style="list-style-type: none"> 7. Indgangvers (prokimenon) og epistel 8. Halleluja og evangelium 9. Litani/ekteni (forbøn) 	<ol style="list-style-type: none"> 6. Læsning fra GT 7. Salme mellem læsn. 8. Læsning af epistel 9. Trosbekendelse 10. Salme før præd. 11. Evangelielæsning 12. Prædiken 13. Kirkebøn 14. Salme efter præd.
NADVER <i>De troendes liturgi</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De troendes forbøn • Fredskys • Nadverbøn (anafora) • Påkaldelse • Fadervor • Nadvermåltidet 	<ul style="list-style-type: none"> • Det store indtog • Bøn for gaverne • Fredskys og trosbek. • Nadverbøn (anafora) • Påkaldelse og forbøn • Fadervor • Nadvermåltidet • Takkebøn 	<ol style="list-style-type: none"> 10. Store indtog / kerubhymne 11. Litani / synapte (forbøn) 12. Fredskys og trosbekendelse 13. Nadverbøn (anafora) 14. Påkaldelse (epiklese) og forbøn 15. Fadervor 16. Nadvermåltidet 17. Slutningsvers og -bøn 	<ol style="list-style-type: none"> 15. Nadverbøn 16. Fadervor 17. Indstiftelsesordene 18. Nadvermåltidet
AFSLUTNING	<ul style="list-style-type: none"> • Bortsendelse 	<ul style="list-style-type: none"> • Bortsendelse 	<ol style="list-style-type: none"> 18. Bortsendelse og velsignelse 19. Afsluttende hymne 	<ol style="list-style-type: none"> 19. Slutningskollekt 20. Velsignelse 21. Udgangssalme 22. Udgangsbøn 23. Udgang (postludium)